

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
Історичний факультет
Кафедра історії України

С.А. Сидорук
Ю.А. Клімчук

**Надніпрянська Україна в міжнародних конфліктах Російської імперії у
другій половині XVIII – середині XIX ст.**

(Методичні рекомендації для керівників гуртків з історії України)

Кам'янець-Подільський - 2018

УДК 94 (477.4)“17/18”:327.5(470+571)

ББК 63.3(4Укр)5-6+60.561.3

С34

Автори-укладачі:

Сидорук С.А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Клімчук Ю.А. – аспірант кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Рецензенти:

Філінюк А.Г. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Блажевич Ю.І. – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Рекомендовано до друку науково-методичною радою історичного факультету
Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 10 від 3 травня 2018 р.)

Сидорук С. А.

Клімчук Ю. А.

С34

Наддніпрянська Україна в міжнародних конфліктах Російської імперії у другій половині XVIII – середині XIX ст. (Методичні рекомендації для керівників гуртків з історії України). Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2018. – 23 с.

У методичних рекомендаціях визначено мету та основні завдання до вивчення теми «Наддніпрянська Україна в міжнародних конфліктах Російської імперії у другій половині XVIII – середині XIX ст.». Подано основні положення, які повинні засвоїти та розкрити учні, а також контрольні запитання та завдання з означеної теми. Розроблено для учителів загальноосвітніх шкіл та керівників гуртків з історії України.

УДК 94 (477.4)“17/18”:327.5(470+571)

ББК 63.3(4Укр)5-6+60.561.3

©Сидорук С. А., 2018

©Клімчук Ю. А., 2018

Передмова

Друга половина XVIII століття ознаменувалася різкими змінами на політичній карті Європи. В Центрально-Східній Європі доживала свої останні дні колись могутня Річ Посполита, яка займала великі українські території. В цей же час закінчилася російсько-турецька війна і задрісний погляд «двоголового орла» звернувся до Причорноморських просторів та до самого Чорного моря аби там «проклювати» собі вікно у Південну Європу. А відтак українські території опинилися у полі зору інтересів північного сусіда.

В кінці XVIII століття царизму вдалось ліквідувати останню значну перепону своїй колонізаторській політиці в Україні – Запорізьку січ. Завдяки зруйнуванню козацької вольниці Російська імперія усунула політичного і економічного конкурента в освоєнні українських територій, які належали до «Вольностей Війська Запорозького».

У 1772-1795 рр. Австрія, Пруссія і Росія поділилися землями Речі Посполитої і ця держава зникла з політичної карти Європи. Внаслідок російсько-турецької війни на південних кордонах українських земель зникло Кримське ханство, що з кінця XV століття становило постійну військову загрозу. В результаті цих змін зникли держави, які традиційно впливали на розвиток подій в Україні.

За нових обставин українські землі виступили в зміненій політичній конфігурації, після першого розподілу Польщі (1772) до складу Австрійської імперії були включені Галичина, частина Волині і Поділля; після другого поділу Польщі (1793) до Російської імперії перейшла Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля); після третього (1795) – західна смуга Волині і Берестейщина.

Отже переважна частина українських земель опинилися під владою Росії – першої на всьому євразійському просторі за територією, кількістю населення і військовою могутністю, але відсталої в політичному та соціально-економічному відношенні держави. Цілком закономірно весь розвиток регіону проходив через призму загальноросійських факторів, у руслі суспільно-політичної і економічної системи нової метрополії, утвердження якої не супроводжувалося прогресивними тенденціями.

Історія України кінця XVIII – першої половини XIX століття та її місце в системі міжнародних відносин розглядається в багатьох наукових і навчально-методичних працях, основні з яких подані в списку основної і додаткової літератури. Ознайомлення з ними допоможе учням глибше осмислити і опанувати тему заняття.

План заняття

1. Україна в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.
2. Російсько-турецька війна 1806-1812 рр. Наслідки Бухарестського мирного договору для українських земель.
3. Україна в російсько-французькій війні 1812 р.
4. Місце України в російсько-турецькій війні 1828-1829 рр. Повернення частини запорожців з-за Дунаю та утворення Азовського козацького війська.

Методичні рекомендації

1. Україна в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.

Розпочинаючи висвітлення запропонованої теми, загалом, і її першого питання, зокрема, вчитель має дбати не лише про поглиблення знань з курсу історії України, а, насамперед, про розвиток історичного мислення учнів. Працюючи з учнями старших класів, в контексті його формування, доречно навести аналогії з сучасними суспільно-політичними процесами в Україні, зокрема конфлікт довкола анексованого Криму та захоплених терористичними угрупованнями територій Луганської та Донецької областей та місці у ньому Російської федерації. Учні зможуть самостійно формувати свою думку спираючись на уже здобуті раніше знання про формування російським імперським урядом наприкінці XVIII ст. Новоросії у південних українських землях. Результатом осмислення учнями подій сьогодення та минулого стане формування причинно-наслідкових зв'язків. Разом з тим, вони не дозволять сформувати цілісне уявлення про запропоновану до розгляду проблематику, але при цьому посприяють дієвому зацікавленню у її подальшому пізнанні через ознайомлення з фактичним матеріалом.

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. – війна між Російською імперією та Османською імперією за Північне Причорномор'я, Приазов'я, Молдову, Волощину та Крим. На боці Росії у війні брали активну участь військові підрозділи з Гетьманщини (Лівобережної України) та Запорозької Січі. Початок війни був спричинений введенням російських військ у Правобережну Україну для придушення Коліївщини та Барської конфедерації 1768 р. У відповідь керівництво конфедератів уклало угоду з турками про підтримку. 25 вересня 1768 р. Османи оголосили війну Росії. 31 жовтня 1768 р. президент Малоросійської колегії П. Румянцев наказав кошовому отаману Запорозької Січі П. Калнишевському «все військо своє строить... в военный порядок тот час, чтобы готовы были к внезапному ополчению». У ході війни українці з Гетьманщини та Запорожжя

складали значну частину від складу 1-ї (80 тис. осіб) та 2-ї (35 тис. осіб) російських армій. Головним завданням українських козаків були форпостна служба та проведення розвідувально-диверсійних операцій. Під час бойових дій на Дунаї запорозька флотилія захопила десятки турецьких суден різного типу, велику кількість гармат, зброї, боєприпасів, знищила і захопила в полон тисячі турецьких вояків. У боях за Кримський півострів відзначилася запорозька піхота. 5 січня 1771 р. П. Калнишевський був нагороджений золотою медаллю з діамантами на андріївській стрічці. Також було нагороджено ще 16 старшин Запорозької Січі.

У війні з великим розмахом використовувалися українські людські, матеріальні та фінансові ресурси. П. Румянцев із початком воєнних дій у Криму взяв із Малоросійського скарбу 100 тис. рублів асигнаціями на «татарські витрати». На початковому етапі війни канцелярія Малоросійського скарбу переслала до Головної провіантської канцелярії ще 95337 руб. 52 копійки на потреби «шести драгунських полків, також Генералітету і польової аптеки, і глухівського гарнізонного полку». 12 червня 1770 р. Малоросійська колегія видала указ про надання 4 тис. руб. для потреб формування одного з підрозділів російського флоту. 22 березня 1772 р. російська імператриця Катерина II звеліла видати командувачу 2-ї армії генерал-аншефу князю В. Долгорукову 100 тис. руб. з України. Також згідно зі спеціальним указом Правительствующого Сенату українці були зобов'язані надавати необхідні кошти для транспортування до театру бойових дій артилерії. Гетьманщина фінансувала придбання для армії Російської імперії великих партій волів, коней та возів. 1770 р. розпочалося грандіозне будівництво Нової Дніпровської оборонної лінії, до якого масово було залучено укр. населення. Упродовж 1768–72 рр. зусиллями військової експедиції Малоросійської колегії зібрано «для армій [1-ї та 2-ї] по 5 тисяч пар волів з належним числом погонщиків і 2 тисячі 500 фур». На потреби 2-ї армії додатково було придбано 1472 воли та 422 фури загальною вартістю 30 тис. руб. Для імперської артилерії українським коштом закупили в населення 1269 пар волів з возами вартістю 22743 руб. 68 коп. 1774 р. для придбання російськими офіцерами коней виділено 19888 руб. 50 коп. З українських селян також збиралися провіант, робоча худоба, шанцевий інвентар, десятками тисяч їх залучали до фортифікаційних робіт, перевезення в діючу армію провіанту і фуражу, організації переправ російських військ через водні перешкоди, заготовлення для діючої армії сухарів та сіна. Постійні побори російського командування змусили козацьку старшину Гетьманщини висунути вимогу до імперської влади «О заплате долгов малороссийскому народу».

Війна привела до зміни геополітичної та етнічної ситуації в Північному Причорномор'ї та на Півдні. України. Звідти були витіснені ногайці й татари,

натомість відбувся приплив болгар, сербів, німців та представників інших етносів. У результаті міжнародного перегрупування сил більшість володінь Речі Посполитої в Правобережній Україні були поглинуті Російською імперією, зросла внутрішня криза в Османській імперії, знизилась обороноздатність Кримського ханату та Запорозької Січі, що привело до ліквідації останньої. Війна завершилася укладенням Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р.

2. Україна в російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. Наслідки Бухарестського мирного договору для українських земель

Розпочинаючи висвітлення питання, потрібно зважати на те, що у попередніх війнах проти Туреччини Російська імперія здобула у свої володіння Причорномор'я та Крим і не збиралася припиняти свою експансію на південь. Туреччина, зі свого боку, не могла змиритися з втратою контролю над цими територіями. Оскільки самотужки повернути втрачені впливи Порти не могла, то в орбіту давніх російсько-турецьких протиріч почали втягуватись треті держави, які, в свою чергу, дбали про власні інтереси у зоні конфлікту. Тому на основі вивчення теми учень має з'ясувати, що наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття Україна перебувала в епіцентрі європейської дипломатії. Необхідно також розкрити геополітичне становище України як важливий чинник зовнішньої політики Російської імперії.

На початку XIX ст. ворогуючі Російську та Османську імперію у нетривалий союз об'єднав спільний політичний інтерес – загроза з боку Франції. Однак хиткий мир був порушений, коли в 1804 р. розпочався анти-турецький національно-визвольний рух в Сербії, який підтримала Росія. Санкт-Петербург надав повстанцям допомогу боєприпасами, грошми та відрядив до них військового інструктора, чим викликав незадоволення Порти.

Балканські події привернули увагу французької дипломатії, яка не забарилась використати російсько-турецькі суперечності на свою користь і розпочала діяльність, спрямовану на створення союзу Франції, Туреччини та Ірану проти Росії. Результатом зусиль французьких дипломатів стало дострокове зміщення султаном Селімом III в серпні 1806 р. господарів Валахії та Молдавії. Це було уже порушенням з боку Туреччини привілеїв Дунайських князівств, отриманих ними завдяки Росії. Тим часом Російському уряду стало відомо, що Наполеон наполягає на дозволі султаном пропуску з Далмації на Дністер 25-тисячного французького корпусу і окупації Дунайських князівств. Попереджаючи такий розвиток подій, 4 жовтня Олександр I наказав командуючому Молдавською армією генералу І. Міхельсону зайняти Молдавію і Валахію, що й було виконано у листопаді. Це стало безпосереднім приводом до війни. 18 грудня султан видав фірман про війну з Росією. Цей документ обвинувачував російський уряд у втручанні у внутрішні справи Османської імперії і покладав на нього відповідальність за захоплення «мусульманських земель Криму та Гюрджистану» (Грузії).

Слід підкреслити, що російський царизм, який вів активну зовнішню політику у «Балканському питанні» не відмовлявся від подальшої експансії і

завоювання турецьких володінь, маючи для цього необхідний стратегічний плацдарм – українські губернії імперії. Вони географічно давали великі можливості для тактичного маневру і економічно слугували для потреб тилового забезпечення армії. Оскільки українські землі були безпосередньо наближені до головного театру воєнних дій у Молдавії, Валахії та Болгарії, то вони сповна відчули її тягар. З початком війни у Чернігівській, Харківській, Полтавській, Київській, Херсонській та Катеринославській губерніях було оголошено набір до державного ополчення. Кожна губернія повинна була поставити до війська по кілька тисяч ополченців, що переважно були молодими, здоровими та перспективними для сім'ї та продуктивної праці людьми. На потреби армії з Лівобережної України було реквізовано понад 6 тис. возів, близько 14 тис. волів, понад 1 тис. коней та 4 тис. селян-погоничів.

Таким чином в результаті війни населенню українських губерній було завдано значних демографічних втрат, крім того воно зазнало значних економічних збитків. Ведучи мову про демографічні втрати доречно зауважити що до таких слід віднести не тільки число вбитих та померлих від ран, що є прямими втратами у війні, а й те ненароджене покоління яке могло б бути нащадками перших – непрямі втрати.

В ході війни бойові дії велися на Середземному і Чорному морях, а також у Молдавії та на Кавказі. Ця, чужа для українського народу, російсько-турецька кампанія стала ще й братовбивчою війною, оскільки частина українських козаків в силу історичних обставин воювала на боці турків (Задунайська січ), а частина – на боці російських військ (Чорноморське козацтво). Під час війни російськими властями була зроблена спроба загітувати задунайських козаків до повернення на батьківщину. У грудні 1806 р. головнокомандуючий російськими військами І. Міхельсон закликав задунайців повертатися і пообіцяв їм прощення властями усіх їх попередніх провин. На цей заклик відгукнулися близько 1000 козаків на чолі з Іваном Губою. З них було створено Усть-Дунайське Буджацьке військо, сформоване у курені за запорізьким зразком з традиційними козацькими назвами. В серпні 1807 р. це військо налічувало вже 1387 козаків і продовжувало поповнюватись за рахунок непокірних селян-втікачів з України, які цілими сім'ями почали втікати до Молдавії. Щоб запобігти надалі такому розвитку подій Олександр I своїм указом наказав ліквідувати Усть-Дунайську Січ. Цього виявилось достатньо щоб козацтво розійшлося, Іван Губа із 400 козаками переселився на Кубань, а основна маса бідноти, яка не бажала повертатися у кріпацтво, пішла за Дунай.

Російсько-турецька війна набула затяжного характеру через складні політичні обставини у Європі. Підписання Тільзітського миру з Наполеоном змусило Олександра I почати вивід військ з Молдавії і Валахії й підписати з

турками перемир'я, яке тривало до березня 1809 р. Відновившись, воєнні дії йшли з перемінним успіхом. Докорінний перелом відбувся лише після Рущукської операції в жовтні 1811 р. (командував російською армією М.Кутузов), коли велика частина турецької армії потрапила в оточення.

Акцентуючи увагу на переломі у ході воєнної кампанії, варто зазначити про сподівання Наполеона на вторгнення турецької кінноти через Молдавію у межі України і перенесення туди військових дій, що відволікло би значні сили Росії від її західних кордонів. Однак цим розрахункам не судилося справдитись. І 28(16) травня 1812 р. було підписано Бухарестський мирний договір. За його умовами до складу Російської імперії були включені межиріччя Пруту і Дністра до гирла Дунаю, тобто Бессарабія з фортецями Хотин, Бендери, Акерман, Кілія та Ізмаїл. Населення Бессарабії складалося переважно з румунської групи. Але в Ізмаїльському, Акерманському та Хотинському повітах були поселення українців.

З'ясовуючи місце України в російсько-турецькій війні 1806-1812 рр., учитель має пояснити, якими були для українських земель наслідки Бухарестського мирного договору. Даючи характеристику названому договору, слід зазначити, що одним із його важливих наслідків стало забезпечення нейтралітету Туреччини у майбутній війні Росії з імперією Наполеона. Ця обставина убезпечила Українські землі від спустошення турецькою армією, яка мала розпочати воєнні дії саме на території України.

Однак «Бухарестський мир» остаточно не врегулював російсько-турецькі взаємини, що змушувало населення України з острахом чекати нових бід, пов'язаних з протистоянням двох держав.

3. Україна в російсько-французькій війні 1812 р.

При вивченні цього питання, було б доречним виокремити кілька окремих блоків: Україна перед війною у планах ворогуючих сторін; політичні настрої серед українського населення напередодні та в ході війни; створення та участь у війні національного ополчення, роль України в забезпеченні армії; доля козацького ополчення після завершення війни.

Розкриваючи перший блок питання, учитель має пояснити яке місце європейські політики відводили Україні в російсько-французькій війні 1812 р. Насамперед варто зазначити, що в ході підготовки до війни кожна зі сторін виробляла свої стратегічні та тактичні плани. Так наприклад, багаті українські землі з родючими ґрунтами та численним населенням, що належали Російській імперії, не могли не привернути увагу Наполеона. Його агентура почала діяти в Україні задовго до початку війни. Ще в грудні 1806 р. у Тульчині на Поділлі російськими властями було заарештовано двох осіб, що мали при собі карти України та документи, які вказували на профранцузьку агітацію серед населення. Серед селян Київщини та Харківщини поширювались листівки про наміри Наполеона скасувати кріпацтво, і закликали не боятися французів. Французька агентура, вишукуючи прихильників та залучаючи їх до співпраці, широко розгорнула свою роботу. Слід зауважити, що політика Наполеона стосовно України, за висловом історика В. Вериги, «йшла далі по напрямних старого дореволюційного французького режиму, який підтримував Мазепу, а потім його наслідників протягом цілого XVIII сторіччя у їхній боротьбі з Росією». Підтвердженням цієї політики стала відмова Наполеона полякам на їх прохання приєднати до Варшавського князівства українські землі від Дніпра до Очакова. Як бачимо, французький імператор, дотримуючись такої політики, намагався розіграти карту політичних і соціальних протиріч, що існували в Росії на початку XIX століття. Для цього він заздалегідь налагодив зв'язки із Задунайською Січчю, куди через своїх агентів надсилав гроші щоб залучити козаків до походу проти Росії. В агітаційних прокламаціях запевняв, що відновить Україну як незалежну, «братню Франції» республіку.

Українські землі Наполеон планував використати як розмінну монету, якою мав розрахуватися зі своїми союзниками у поході на Росію. Правобережну Україну він обіцяв повернути польському королю; австрійському – залишити Галичину і віддати Волинь; турецькому султану – Крим та Північне Причорномор'я. Решта територій мала бути поділена на «наполеоніди» – військово-адміністративні колоніальні області, очолювані наполеонівськими генералами, які мали забезпечити постачання армії усі необхідним. Отже

подальша доля України Наполеоном визначалася не інакше як доля сировинного придатку до французької імперії.

Ведучи мову про ставлення до Наполеона представників різних верств населення України, насамперед треба розуміти їх соціальні, економічні, політичні інтереси та прагнення, що були визначальним чинником у оцінці політичних подій.

Ставлення до Наполеона і необхідність самовизначення на випадок війни двох імперій розділили представників вищих сфер суспільства. Значна частина польської шляхти з Правобережжя підтримувала Наполеона, вважаючи, що його допомога дозволить відновити Польську державу. Чимало представників цих родин були в лавах наполеонівської армії. Водночас багатьох шляхтичів Правобережжя російська влада абсолютно влаштувала, і виступати проти неї, ризикуючи втратити свої маєтки в разі поразки Наполеона, вони не бажали. Стримувало їх також і те, що в поширюваних французькими агітаторами прокламаціях були твердження, нібито Наполеон звільнить селян від кріпацтва.

Серед землевласників Півдня ставлення до Наполеона було негативним. Можливість зміни звичного соціально-економічного ладу лякала і робила їх вірними прибічниками російського імператора.

Позиції українського дворянства Лівобережжя стосовно війни двох імперій теж розділилися. Представники нащадків козацької старшини, які виступали за відновлення автономії української держави, ставилися до Наполеона прихильно. Вони висловлювали сподівання, що в разі перемоги Наполеона Україна стане автономною, а можливо і незалежною державою. Проте переважна більшість українського дворянства дотримувалась протилежних поглядів.

Невелика частина українського селянства, сподівалась на скасування Наполеоном кріпацтва, проте більшість його ніяк не реагувала на наближення війни. Пригнічені тяжкою працею, вони хотіли лише кращої долі, а спогади про вільні часи, коли багато з них були козаками, ще не вивітрилися з їхньої пам'яті. Саме ці спогади і сподівання українських селян на відновлення втрачених козацьких прав і використав російський уряд у тяжкі дні початку війни проти Наполеона. Так з'явився царський маніфест, що закликав українське населення до створення козацького війська. Для поневолених селян це було нагодою вирватися з неволі самому і визволити свою родину. Тому цей заклик знайшов дієвий відгук серед населення України. До козацьких та ополченських кінних і піших полків вступило майже 70 тис. чоловік. Вони виконували прикордонну службу, охороняли тил діючої армії, здійснювали розвідувальні та винищувальні рейди по тилах ворога. Україна постачала для кількох армій продовольство, фураж, вози, коней, волів. На різні військові потреби населення України зібрало близько 10 млн.

карбованців. Шосткинський завод на Сумщині розгорнув виробництво пороху, а Київський завод-арсенал налагодив виготовлення різноманітної зброї.

Таким чином, неважко переконатися в тому, що в період Вітчизняної війни економіка українських губерній відіграла важливу роль у постачанні російських військ. За рахунок її ресурсів повністю забезпечувались 3-тя Західна і Дунайська армії, 2-й резервний корпус і низка гарнізонів загальною чисельністю 120 тис. осіб. Величезну кількість провіанту і фуражу з українських регіонів було поставлено головним силам армії. Воєнні заводи України забезпечували порохом і боєприпасами всі діючі армії.

Проблема ролі українського народу в російсько-французькій війні 1812 р. є досить складною і багатогранною, тому варто окремо зупинитися на долі воїнів-ополченців, які повернувшись переможцями, сподівались на обіцяну волю. По закінченню війни Олександр I забув свої заяви, дані в 1812 р. Новий малоросійський генерал-губернатор М. Репнін, відомий своїми симпатіями до українців, наполягав на збереженні козацтва, але Олександр I вирішив його розпустити.

За указом імператора всі козацькі полки та ополчення були розформовані. Більшість ополченців повернули до кріпацького стану, а за свою службу кожен дістав два рублі винагороди. Оскільки імператор відмовився від своїх обіцянок, частина козаків малоросійських кінно-козацьких полків, яка бажала нести військову службу, вимушена була виїхати на Кубань до Чорноморського козачого війська. Інші повернулися до власних домівок, позаяк більшість із них була досить заможною і належала до державних селян.

Сформована на Правобережжі переважно з кріпаків, Українська кінно-козацька дивізія разом із полками Бузького козацького війська стала об'єктом жорстокого соціального експерименту, здійсненого царизмом. З метою скорочення видатків на утримання армії імператор, на пропозицію свого друга О.Аракчеєва, видав указ про організацію військових поселень, у яких військова служба поєднувалась із сільськогосподарською працею. В Україні військові поселення було організовано у Слобідсько-українській, Катеринославській і Херсонській губерніях.

У такий спосіб Олександр I «дотримав» слова і не повернув козаків у кріпацтво, обернувши їх на військових поселенців, становище яких було гіршим, ніж селян-кріпаків. Ще одним наслідком післявоєнної російської дипломатії стала відмова на користь Австрії у 1815 р. від Тернопільської області, яка перебувала в складі Росії з 1799 р.

Підсумовуючи, наголосимо, що незважаючи на те, що хоч українські землі не стали ареною широкомасштабних бойових дій, їх населення сповна відчуло на собі тягар війни. Російський уряд максимально використав як економічні, так і

мобілізаційні ресурси України. Вміло маніпулюючи патріотичними настроями широких кіл українського населення та їх одвічним прагненням до свободи через відродження козацьких державницьких традицій, царські чиновники домоглися самовідданої ратної служби українського ополчення.

4. Місце України в російсько-турецькій війні 1828-1829 рр. Повернення частини запорожців з-за Дунаю та утворення Азовського козацького війська

З'ясовуючи вказане питання, необхідно виходити з того, що Україна через втрату власної державності не могла виступати дієвим суб'єктом у міжнародних відносинах і відігравала лише роль об'єкта у політиці інших держав. В давньому конфлікті Росії та Туреччини Україна виступала плацдармом та основною базою тилового забезпечення російських армій у ході військових конфліктів. І хоч нова війна 1828-1829 рр. була не тривалою і бойові дії велися в основному на Дунаї, Чорному та Середземному морях і на Кавказі, її тягар знову ліг на плечі населення українських земель. Селяни мусіли постачати армії продовольство і фураж, надавати волів і підводи з погоничами для перевезення вантажів.

Російське командування, не бажаючи залучати до війни значні сили армії, ослабленої експериментом зі створення військових поселень, вирішило знову використати на свою користь українське козацтво. Перші кроки до залучення козаків Задунайської Січі на бік Росії були зроблені ще до початку війни. Щоб запобігти виступу задунайців на боці Туреччини, російський уряд повів серед них агітацію за повернення в Україну. Проте козаки ставилися з недовірою до обіцянок російських властей. Ситуацію змінили вимоги турок від запорожців взяти участь у каральних експедиціях турецького війська проти православних болгар, греків і сербів, які в цей час підняли повстання проти турецького панування. За таких обставин російська пропаганда знайшла сприятливий ґрунт серед частини козаків. Їх очолював Й. Гладкий (1789 – 17(05).07.1866), який, ставши кошовим отаманом, підтримав російську агітацію і, попередньо домовившись з російським командуванням, перейшов із козацьким загоном чисельністю близько 500 козаків на бік Росії.

Дії отамана Й.Гладкого спричинили жорстокі репресії турецьких властей щодо решти козаків та їх сімей, які залишились у Задунайській Січі. Всіх, кого захопили в Січі, стратили. Турки не щадили ні старих, ні жінок з малими дітьми. Почалось переслідування всього українського населення Добруджі, яке жило під захистом Задунайської Січі. Частина козаків, які в цей час були в поході у Силістрії, турки заарештували й кинули до в'язниці в Адріанополі. Після закінчення війни всіх заарештованих козаків випустили й дозволили їм жити в Добруджі разом з рештками українського населення, проте про відновлення Січі вже не могло бути й мови.

З козаків, очолюваних Й.Гладким та з вихідців з-за Дунаю, було сформовано Дунайський козацький полк, який взяв участь у бойових діях проти турецької армії. Особливо відзначився новосформований полк при здобутті

фортеці Ісака. Після закінчення війни козаки полку з сім'ями були поселені на північно-західному узбережжі Азовського моря на землях між Бердянськом та Маріуполем і 27 травня 1832 р. отримали назву Азовського козачого війська. Першим наказним отаманом війська був Й. Гладкий (1832 – 1853). У 1832 р. Азовське козаچه військо нараховувало 1619 осіб обох статей, 1833 р. населення збільшилось до 6000 осіб. 1837 р. у війську було створено 10 команд, які несли берегову службу на баркасах уздовж східних берегів Чорного моря. Баркасні команди проіснували до 1864 р. У 1862 – 1864 рр. більшість азовських козаків (1117 сімей) було вислано на Кубань і поселено в 12 закубанських станицях. Незадоволені такими діями царського уряду козаки підняли повстання, яке було придушене регулярними військами. І 12 жовтня 1864 р. був затверджений указ про скасування Азовського козацького війська. 1866 року канцелярія війська була зачинена і воно припинило своє існування. Регалії, зброю, навчальну флотилію було передано Кубанському козацькому війську.

Таким чином, ліквідація Кримського ханства, низка переможних воєн з Туреччиною звели до мінімуму військово-політичну загрозу кордонам Росії і, насамперед, українським землям. Завдяки цьому російський уряд нарешті отримав можливість остаточно відмовитись від загравань з українським козацтвом, яке перестало бути корисною військовою силою і, крім того, своїми традиціями самоуправління та автономізму суперечило принципу самодержавства та централізму. Як наслідок, всі ці фактори сприяли остаточної ліквідації останніх залишків українського козацтва як соціального, військового та суспільно-політичного феномена.

Висновки

Завершальним етапом заняття є спільне формування учителем та учнями узагальнюючих висновків. При цьому доцільно орієнтувати учнів, в першу чергу, на осмислення причинно-наслідкових зв'язків між подіями, фактами, історичними явищами та їх наслідками що формували історичні процеси в українських землях. Це допоможе їм сформуувати загальне уявлення про становище та роль українських земель і їх населення в міжнародній політиці досліджуваного періоду. Запам'ятовування учнями конкретних дат, імен дозволить їм «оживити», персоналізувати історичне минуле і сформуувати власну візію вивченої теми.

– наприкінці XVIII століття Україна знову увійшла в період бездержавності, і не маючи змоги виступати дієвим суб'єктом у міжнародних відносинах, відіграла лише роль об'єкта у політиці інших держав;

– незважаючи на другорядність України у зовнішній політиці Росії, її геополітичне становище висувало українські землі на чільне місце у загальноєвропейських політичних подіях. Зважаючи на важливе політичне і стратегічне значення українських територій для Росії, «українська карта» завжди була присутня у великих європейських політичних іграх;

– через активну зовнішню політику Російської імперії на півдні українські землі часто виступали плацдармом російської армії у воєнних конфліктах з Туреччиною, а під час бойових дій – прифронтовою тиловою смугою. За таких обставин лєвова частка тєлових поставок продовольства, фуражу, возів, тяглової худоби та погоничів, для російської армії припадала на долю українського населення;

– одним із важливих наслідків Бухарестського миру для України було забезпечення українських земель від спустошення турецькою армією, яка мала розпочати воєнні дії як союзник Франції саме на території України;

– російсько-французька війна 1812 р., попри патріотичні настрої більшості українського населення, виявила опозиційність царському режиму серед окремих кіл української громадськості;

– російський уряд, використовуючи українське козацтво, завжди шукав можливість остаточно відмовитись від загравань з ним, бо, будучи вагомою військовою силою, своїми традиціями самоуправління та автономізму козаки суперечили принципу самодержавства та централізму;

– з розвитком аграрного сектору та промисловості в українських губерніях та переорієнтацією експортно-імпоротної торгівлі на чорноморсько-азовські порти, значення Наддніпрянської України у зовнішній торгівлі Російської імперії помітно зросло.

Основні терміни і поняття

Бездержавність – стан суспільства, який характеризується відсутністю державних інститутів.

Геополітика – політологічна концепція, згідно якої політика держав, в основному зовнішня, визначається географічними факторами (розташування країни, природні ресурси, клімат та ін.)

Дипломатія (від грец. *Diploma* – лист, документ) – офіційна діяльність глав держав, урядів і спеціальних органів щодо здійснення завдань держави в галузі зовнішньої політики, захисту прав та інтересів держави.

Локальні війни (лат. *localis* – місцевий) – війни, в яких на відміну від світових, бере участь порівняно невелика кількість держав обмеженого географічного регіону.

Міжнародні відносини – система політичних, економічних, соціальних, культурних, воєнних, правових та інших зв'язків між державами й народами.

Наполеоніди – військово-адміністративні колоніальні області, очолювані наполеонівськими генералами, які мали забезпечити постачання армії усі необхідним.

Персоналії

Петро Іванович Калнишевський (1690–1803) – кошовий отаман Запорозької Січі у 1762 та 1765–1775 рр.

Питання про місце і рік його народження досі залишається дискусійним. Ймовірною датою його народження є 1690 чи 1691 рік, щодо місяця народження, то найвірогіднішим вважається факт його походження з с. Пустовійтівка Лубенського полку (тепер Роменський район, Сумська область). Припускають, що на Січ Петро Калнишевський потрапив після 1739 р., тобто по закінченню російсько-турецької війни 1735–1739 рр., в чому йому посприяли його старші родичі – Андрій і Давид Калнишевські, козаки Куцівського куреня за кошівства Івана Малашевича.

Перші достеменні згадки про Петра Калнишевського з'являються у джерелах 1750-х років: він належав до Куцівського куреня Війська Запорозького Низового, з 1752 р. згадується як похідний полковник, з 1754 р. – як військовий осавул, пізніше – як військовий суддя.

У 1762 р. Петро Калнишевський був обраний кошовим, замінивши на цій посаді Григорія Федорова (Лантуха), але того ж року після зустрічі в Москві з імператрицею Катериною II усунутий з посади. 1 січня 1765 року всупереч царській волі старшина знову обрала його кошовим. Одразу ж на Січі було підготовлено чолобитну на ім'я Катерини II щодо повернення Запорожжю відчужених російським урядом земель і про підпорядкування Січі Колегії іноземних справ, а не Малоросійській колегії. Це викликало негативну реакцію офіційного Санкт-Петербурга, але в умовах загострення стосунків Росії з Османською імперією на повторне усунення Петра Калнишевського з посади кошового Катерина II не наважилась. Участь Війська Запорозького Низового у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. була відзначена подякою від імператриці, а кошового отамана, який очолював запорожців в походах до Очакова, Кінбурна та інших фортець і організував козацьку розвідку в Криму, було нагороджено золотою медаллю з діамантами.

Петро Калнишевський виконував дипломатичні місії і брав участь у переговорах з представниками Османської імперії і Кримського ханства, неодноразово їздив з депутаціями до Петербурга, обстоював військові та адміністративно-територіальні права Запорожжя. Дбав про поширення хліборобства та торгівлі у запорозьких степах (від тих часів залишилося прислів'я: «Як був кошовий Лантух, то нічого було класти в лантух, а як став Калниш, пішли і паляниця, і корж, і книш»), тим самим перешкоджаючи планам Росії щодо колонізації причорноморських степів та посилення російської присутності в Україні.

Про статки кошового отамана Війська Запорозького Низового свідчить складений опис збитків («реєстр майна»), яких зазнало його майно під час виступу Корсунського куреня 26 грудня 1768 р. Тоді Петро Калнишевський врятувався від повстанців під захистом козаків Кущівського куреня, який залишався вірним кошовому.

Петро Калнишевський був дуже набожною людиною – власним коштом спорудив і відремонтував багато православних храмів: св. Петра і Павла у Межигірському монастирі поблизу Києва, Покрови Пресвятої Богородиці в Ромнах, Різдва Богородиці в Лохвиці, св. Трійці в Пустовійтівці, св. Миколая в Смілі, а також храми в Петрівці, Самарі (тепер м. Новомосковськ) та інших містах і селах, опікувався обладнанням головної церкви Запорозьких Вольностей – січової Покровської.

У квітні 1775 р. російський уряд прийняв рішення щодо ліквідації Запорозької Січі. Військо під командуванням генерал-поручника Петра Текелія, повертаючись із турецької війни, обступило Січ, скориставшись тим, що Військо Запорозьке ще було на турецькому фронті (в Січі залишалося 3 тис. чоловік). Петро Калнишевський і більшість старшини, розуміючи марність опору, умовили запорожців підкоритися і здатися без бою. Січові укріплення і всі споруди на території фортеці було розібрано, архів і військову скарбницю з клейнодами і коштовностями вивезено. Разом із старшиною Калнишевського було заарештовано і довічно заслано до Соловецького монастиря, куди доставлено наприкінці липня 1776 р. 3 серпня 1775 р. Катерина II видала маніфест, яким оголосила: «нет теперь более Сечи Запорожской в политическом ее уродстве». (див. також виставку документів ЦДІАК України «240 років ліквідації Запорозької Січі»).

Петра Калнишевського утримували на Соловках у одному з казематів Головленківської тюрми, у 1792 р. його було переведено в одиночну в'язницю біля Поварні.

Указом нового імператора Росії Олександра Павловича від 2 квітня 1801 року він був помилуваний за загальною амністією й отримав право на вільний вибір місця проживання. За своїми літами (йому йшов 111 рік) і станом здоров'я залишився ченцем у монастирі, де й помер на 113 році життя 12 листопада (31 жовтня) 1803 р.

Похований Петро Калнишевський на головному подвір'ї Соловецького монастиря перед Преображенським собором. Могила не збереглася, але на паперті Спасо-Преображенського собору Соловецького монастиря досі збережено могильну плиту з текстом: «Здесь погребено тело в Бозе почившего кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Кальнишевского, сосланного в сию обитель по Высочайшему повелению в 1776

году на смирение. Он в 1801 г. по Высочайшему повелению снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренно познавшего свои вины. Скончался 1803 г., октября 31 дня, в субботу 112 лет от роду смертию благочестивою, доброю».

2008 р. Помісний Собор Української Православної Церкви Київського Патріархату у зв'язку з 1020-літтям Хрещення Київської Русі-України благословив приєднати праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського) до лику святих (пам'ятний день – 14 жовтня, в день Покрови Пресвятої Богородиці, покровительки козацтва).

Гладкий Йосип Михайлович (1789–17(05).07.1866) – останній кошовий отаман Задунайської Січі. Народився в с. Мельники (нині село Канів. р-ну Черкас. обл.) в родині сільського голови. 1820 пішов на заробітки в Одесу, Керч, ін. міста пд. України, потім – у Задунайську Січ, де вступив до козацтва. Спочатку став отаманом Платнірівського куреня (див. Курінь), а 1827 р. – кошовим отаманом Січі, водночас був затверджений султаном Магмудом II у правах двохбунчужного паші. Брав участь у війні турків з греками, в облозі 1826 р. фортеці Міссолунгі (нині м. Месолонгіон, Греція). Служив у складі п'ятисотенного загону задунайських козаків на флотилії. Протягом 1820-х рр. унаслідок соціально-екон. кризи в Задунайській Січі, суперечок всередині козацтва, вимог уряду Османської імперії брати участь у придушенні нац.-визвол. повстання в Греції 1821–29 рр. та в російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. перейшов до рос. військ, про що попередньо таємно домовився із рос. командуванням. Під час мобілізації задунайців на рос.-турец. війну 1828–29 рр. бл. тисячі козаків на чолі з Й. Гладким. 30(18) трав. 1828 р. перейшли Кілійське гирло Дунаю, увійшли в Ізмаїльський порт і приєдналися до рос. армії. Козаки взяли участь у боях проти Туреччини, зокрема в переправі через Дунай рос. армії 8 черв. (27 трав.) та штурмі фортеці Ісакча (нині місто в Румунії). За військ. заслуги Г. отримав чин полковника і дворянство. Після війни уряд доручив йому сформувати із задунайців Азовське козацьке військо, 1832 р. – призначив наказним отаманом цього війська. Внаслідок розподілу землі в Азовському війську одержав 1600 десятин і влаштував власне г-во, заснував хутір. 1851 р. вийшов у відставку за власним бажанням. Нагороджений орденами св. Георгія 4-го ст. (1830), св. Анни 2-го ст. (1831), св. Володимира 3-го ст. (1840), дістав чин ген.-майора (1843). П. від холери в м. Олександрівськ (нині м. Запоріжжя), де похований на козацькому Пилипівському цвинтарі.

Найважливіші події

1768–1774 рр. – війна між Російською імперією та Османською імперією за Північне Причорномор'я, Приазов'я, Молдову, Волощину та Крим.

1774 р. – укладення Кючук-Кайнарджійського мирного договору.

18 грудня 1806 р. – фірман турецького султана про війну з Росією.

Жовтень 1811 р. – Руцукська операція російської армії під командуванням М.Кутузова.

28 (16) травня 1812 р. – підписання Бухарестського мирного договору між Росією і Туреччиною.

12 червня 1812 р. – переправа французьких військ через р. Німан, початок російсько-французької війни.

30 -31 липня 1812 р. – наступ австрійсько-саксонсько-польських військ на Україну, захоплення значної частини Волинської губернії.

Липень –серпень 1812 р. – формування українського козацького війська.

13 серпня 1813 р. – наказ Олександра I про розпуск чернігівсько-полтавського ополчення.

Вересень 1814 –червень 1815 рр. – Віденський конгрес.

1828 –1829 рр. – російсько-турецька війна.

27 травня 1832р. – створення Азовського козачого війська. Першим наказним отаманом війська призначено Й.Гладкого.

12 жовтня 1864 р. – указ про скасування Азовського козачого війська.

1866 р. – канцелярія війська була зачинена і воно остаточно припинило своє існування. Регалії, зброю, навчальну флотилію було передано Кубанському козацькому війську.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте причини російсько-турецьких воєн другої половини XVIII – початку XIX ст.

2. Якими були наслідки Бухарестського мирного договору для Українських земель?

3. Яка роль відводилась Україні російською та французькою сторонами перед війною 1812 року?

4. Охарактеризуйте політичні настрої серед українського населення напередодні та в ході російсько-французької війни 1812 р.

5. Яку мету переслідував російський уряд закликаючи козацтво Задунайської Січі повернутися у межі Російської імперії?

Теми рефератів

1. Участь запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII – початку XIX ст..
2. Вплив франко-російської війни 1812 р. на економіку українських губерній.
3. Україна в стратегічних планах Росії та Франції напередодні війни 1812 р.
4. Йосип Гладкий в історії українського козацтва.

Рекомендована література

Основна

1. Абалихин Б.С. Отечественна война 1812 года на Юго-Западе России. Учебное пособие. Волгоград: ВГПИ, 1987. 104 с.
2. Ададуrow В.В. Концепція трьох польських королівств Роланда та її співвідношення із зовнішньополітичною доктриною французького уряду під час війни 1812 р. // Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 200-211.
3. Ададуrow В.В. Наполеонові «українці»: шляхта Правобережжя у французьких планах воєнної кампанії 1812 р. // Краєзнавство. 2012. № 4. С. 33-42.
4. Ададуrow В.В. Проекти французького командування стосовно Південно-Західних земель Російської імперії під час підготовчого та наступального етапів воєнної кампанії 1812 року // Вісник Львівського університету. Серія «Історія». 2010. Вип. 45. С. 127-167.
5. Бачинська О., Чухліб Т. Історія козацтва після зруйнування Запорозької Січі (1775-1905). Київ: Арій, 2016. 464 с.
6. Волковинський В.М., Реєнт О.П. Україна у Кримській війні 1853-1856 рр. (до 150-річчя Східної війни): монографія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 211 с.
7. Гуржій О., Реєнт О., Палій А. Війна 1812 року: український контекст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 154 с.
8. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Історія козацтва. Держава-військо-битви. Київ: Арій, 2012. 462 с.
9. Донік О.М. Україна у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.). Київ: Кріон, 2011. 248 с.
10. Западные окраины Российской империи / Под ред. А.И.Миллера и М.Д.Долбилова. Москва: Новое литературное обозрение, 2007. 608 с.
11. Захарчук О.М. Східна дипломатія Наполеона Бонапарта і Україна // Україна дипломатична. 2005. Вип. 6. 784 с.
12. Історія війн і збройних конфліктів в Україні: енцикл. довід. / Авт.-упоряд. О. І. Гуржій та ін. Київ: Вид. гуманіст. л-ри, 2004. 250 с.
13. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид-дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т.1. 800 с.; 2007. Т.2. 724 с.
14. Котляр Ю.В. Військова історія України: Навч. посіб. Миколаїв-Одеса: Миколаївський навчально-науковий центр Одеського нац. ун-ту ім. І.І. Мечнікова, 2000. 101 с.

15. Нариси воєнно-політичної історії України: Навчальний посібник / Під ред. С.О. Кубицький, В.Л. Кирик, А.Б. Єрмоленко, С.В. Сірий, В.Г. Безбах. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 375 с.
16. Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В. А. Смолія. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.
17. Поле битви – Україна. «Від володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення / Упоряд. К. Галушко. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 352 с.
18. Філінюк А.Г., Ігнатієва Т.Н. Правобережна Україна в зовнішньоекономічних зв'язках Росії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. Т. 4 (6). С. 144—151.

Додаткова

1. Гуржій О.І., Реєнт О.П. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку XX століття. Київ: Арій, 2013. 335 с.
2. Журавльов Д.В. Визначні битви та полководці української історії. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. 416 с.
3. Захарчук О.М. Сучасна українська історіографія про ставлення Наполеона I до південно-західних окраїн Російської імперії в 1812 р. // Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 169-187.
4. История украинского войска: курс лекцій / Подобщ. ред. Г. И. Костакова, Н. Н. Олейника. Харків: Консум, 2006. 208 с.
5. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ-Чернівці: Книги – XXI, 2008. 1104 с.
6. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). 4-е вид., змінене і доповн. / Під ред. І. Крип'якевич, В. Гнатевич, З. Стефанів та ін. Львів: Світ, 1992. 702 с.
7. Історія українського війська / Під ред. М. Відейко, А. Галушка, В. Лободаєв, М. Майоров та ін. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 414 с.
8. Литвин В.М. Історія України. В 3-х т. Т.2. КінецьXVIII – початок XX. Київ: Вид.дім «Альтернативи», 2005. 598 с.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х т. Т.2. ВідсерединиXVIIIстоліття до 1923 року. Київ:Либідь, 1995. 606 с.
10. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.): монографія. Київ: Інститут історії НАН України, 2003. 340 с.

11. Сушинський Б. І. Всесвітня козацька енциклопедія XV – початку XXI століть. Одеса: Вид. дім «ЯВФ», 2007. 568 с.

12. Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. 568 с.

13. Філінюк А.Г., Ігнатєва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). Монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. ун-т, 2006. 316 с.

14. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. Наук. видання. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 565 с.

15. Якимович Б. Збройні сили України: Нарис історії. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 359 с.